

מתורתם של רבותינו

הרב שמואל בן שלום

ירושלים

הקדמה ללימוד פירוש רמב"ן על התורה

מאמר שלישי . דרך האמת

- א. הקדמה.
- ב. מהות דרך האמת.
- ג. דוגמאות לפירושים בדרך האמת.
- ד. קבלת דרך האמת.
- ה. הצפנת וגילוי דרך האמת.
- ו. חלקו של הרמב"ן בפרושו על דרך האמת.
- ז. דרך האמת מול דרך הפשט.

דרך הפרשנות החשובה ביותר בפירוש הרמב"ן היא המכונה בפירושו **דרך האמת**. דרך זו כוללת כ-160 קטעים¹ המפוזרים בכל רחבי פירושו על התורה, כתובים בסגנון מיוחד ומכילים דרך התייחסות מיוחדת לתורה. על פי רוב רומז הרמב"ן לדרך זו בביטוי **והמשכיל יבין**. במאמר זה אנסה להתחקות על מהותה של דרך זו.

***

בהקדמתו לתורה אוסר הרמב"ן על הלומדים לנסות לפרש את תורת הסוד שלו:

"ואני הנני מביא בברית נאמנה, והיא הנותנת עצה הוגנת לכל מסתכל בספר הזה, לבל יסבור סברה ואל יחשוב מחשבות בדבר מכל הרמזים אשר אני כותב בסתרי התורה, כי אני מודיעו נאמנה שלא יושגו דבר ולא יודעו כלל בשום שכל ובינה, זולתי מפי מקובל חכם, לאוזן מקובל מביין. והסברא בהן אולת מחשבה מועלת רבת הנזקין מונעת התועלת. אל יאמר בשוא נתעה, כי לא תבואהו בסברותיו רק רעה כי ידברו אל ה' סרה, אשר לא יכלו כפרה,

¹ לפי ספירת החוקרים.

שנאמר: אדם תועה מדרך השכל בקהל רפאים ינוח, אל יהרסו אל ה' לראות כי ה' אש אוכלה הוא אל קנאות. והוא יראה את רצוינו מתורתו נפלאות.

אבל בדורות שאחריו, כאשר התפשטה תורת הקבלה, הגיעו תלמידיו ופירשו את סודותיו. בהתאם להוראתו של הרמב"ן, נמנעתי מלהסתמך על מי שפירשו את הרמב"ן לפי דעתם, והקפדתי לפרש את תורתו מתוך כתבי תלמידיו ותלמידי תלמידיו. אפשר למנות כמה כאלו: תלמידי הרמב"ן הם הרשב"א², ר"י בן טודרוס³, ותלמידיהם: ר' שם טוב אבן גאון⁴ שכתב פירוש לסודות הרמב"ן בשם 'כתר שם טוב', ר"י אבן שועיב שכתב ספר דרשות על פי תורת הרמב"ן, ומהר"ם אבוסאולה שכתב גם הוא פירוש על סודות הרמב"ן⁵.

היו לרמב"ן גם תלמידים נוספים, כמו רבינו בחיי או הר"ן, אבל רבינו בחיי עסק בשיטות קבלה אחרות, והר"ן לא עסק בקבלה. עם זאת, הסתמכתי עליהם כרקע.

כמובן, עיקר עבודתי הייתה על הבנת כתבי הרמב"ן עצמו, לכל סוגיהם: פירושו לתורה ולאויב, דרשותיו וחיבוריו השונים.

מהות דרך האמת

בשיר שבפתיחת התורה לרמב"ן נאמר: "סתרי תורה הצפונים בביתה הטמונים בחדרה, כי כל יקר וכל פלא כל סוד עמוק וכל חכמה מפוארה, כמוס עמה חתום באוצרה". כלומר, יש בתורה סודות עמוקים, והם מוחבאים בתוכה כפי שאוצרות מוצפנים במעמקי חדרי משכית.

אחר כך מבאר רבינו מהם הסודות הצפונים בתורה:

"כל הנאמר בנבואה ממעשה מרכבה ומעשה בראשית, והמקובל מהם לחכמים עם תולדת ארבע הכוחות התחתונים ... הכל נאמר למשה ... והכל נכתב בתורה בפירוש או ברמז. כי בבריאת העולם חמישים שערים של בינה, כאילו נאמר שיהא בבריאת המחצב שער בינה אחד בכוחו ותולדותיו, ובבריאת צמח האדמה שער בינה אחד, ובבריאת האילנות שער אחד ... ויעלה זה לבריאת בעלי נפש המדברת, שיתבונן סוד הנפש וידע מהותה וכוחה בהיכלה ... וכל הנמסר למשה רבינו בשערי הבינה הכל נכתב בתורה בפירוש או שרמוזה בתיבות או בגימטריאות או בלפופין".

לכל אחת מבריות העולם יש שורש באלהות, ושורשה הוא מהותה העמוקה. אם נבין את שורשה, נוכל לדעת את כל פרטיה וחוקי התנהלותה בעולם הזה. זוהי החכמה האמיתית של הבנת העולם. בפועל, דרך האמת המופיעה בפירוש הרמב"ן עוסקת על פי רוב רק בחלקים מצומצמים מחכמת שערי הבינה, והם בעיקר החלק הנעלה ביותר – מעשה בראשית ומעשה מרכבה, וחכמת האלהות. ככל הנראה, סובר הרמב"ן שדרך האמת היא

⁵ אמנם, יש המייחסים את הספר הנדפס על שם אבוסאולה לידידו, ר"י אבן שועיב.

² שרק רימוז לקבלה בכמה מקומות.
³ שכתב פירוש על מחזור התפילה.
⁴ בעל ספר מגדל עוז.

שבועות תשע"ז מילון ז

יסוד חכמת שערי הבינה, שכן השגת ספירותיו של ה' היא הכלל, ומתוכה ניתן להבין את הפרטים.

דרך האמת היא דרך פרשנות המקיפה את כל תחום האלהות בתורה: את היחסים הפנימיים בתוכו, את היחסים בין ה' והעולם, את הנבואה - שהיא השגת האלהות, את השראת האלהות בעולם, את כוונת הקרבנות וחלק מהמצוות.

דרך האמת מיוסדת על קושי פרשני הנובע מכך שתיאור האלוהות בתורה הוא סתום מאד, מכמה כיוונים:

א. בספר בראשית מתחלפים שמות ה'. לעתים נאמר שם הוי"ה ולעתים שם אלוקים, ולעתים א-ל-שד-י. לעתים גם מתגלה הקב"ה בשם אלוקים ואומר לנביא "אני הוי"ה", או להפך.

היינו יכולים לומר שההתחלפות הנה מקרית, אבל בספר שמות מתייחס לכך ה' ואומר: "וְאָרָא אֶל אַבְרָהָם ... בְּאֵל שַׁדְי וְשְׁמִי הוּי"ה לֹא נִוְדַעְתִּי לָהֶם:"⁶

הרי שיש עיקרון משמעותי העומד מאחורי התחלפות השמות, אך העיקרון עצמו אינו מבואר בתורה. למותר לציין שגם פסוק זה קשה, שהרי בספר בראשית כן מתגלה שם הוי"ה לאבות, לצד שם 'א-ל-שד-י'. אבל כאן והלאה אכן מופיע רק שם ה' בכל רחבי התורה, למעט חריגים בודדים שיש להם סיבה מיוחדת.⁷

ב. יש בתורה שלל פסוקים המבטאים יחס בין ה' לעצמו. למשל:

"וַיִּתְעַצֵּב אֵל לְבוֹ"8, "וְהָאֱמֶר הַמְכֹסֶה אֲנִי מֵאַבְרָהָם ... וְשָׁמְרוּ דְרָךְ ה' ... לְמַעַן הָבִיֵא ה' עַל אַבְרָהָם ..."⁹, "וְהִנֵּה אֲנֹכִי עִמָּךְ"¹⁰, "וַיֹּאמֶר אִם שָׁמוֹעַ תִּשְׁמַע לְקוֹל ה' אֱלֹהֶיךָ ... כָּל הַמַּחְלָה אֲשֶׁר שָׁמְתִי בְּמִצְרַיִם לֹא אֲשִׁים עֲלֶיךָ..."¹¹, "וַיֹּאמֶר אֲנִי אֶעֱבִיר כָּל טוֹבֵי עַל פְּנֵיךָ וְקָרָאתִי בְּשֵׁם ה' לְפָנֶיךָ"¹².

והנה מצאנו בהם חוסר עקביות: לעתים ה' מתייחס לעצמו בגוף ראשון, לעתים בגוף שלישי, ולעתים בשילוב בין השניים. בדרך הפשט נוכל לומר שזו דרך הלשון, אבל דרך האמת בנויה על ההנחה הדרשנית שלכל אות והגייה בתורה ישנה משמעות.

צורת ההתייחסות בגוף שלישי קשה גם כשלעצמה, שכן בפסוקים בהם ה' מדבר על עצמו, הרי אין נכון שינקוב בשם ה' שוב שהרי ברור שהוא יתברך הוא המדבר. ושוב, על דרך הפשט נוכל לומר 'דרך הלשון להזכיר השם במקום הידיעה, כמו על ראש הפר ושחט את הפר'¹³, אבל אנחנו מניחים ש'תורת ה' תמימה, אין בה חסר או יתר'¹⁴.

⁶ שמות ו, ג.

⁷ רמב"ן על שמות ג, יג.

⁸ בראשית ו, ו.

⁹ בראשית יח, יז-יט (בדילוגים).

¹⁰ בר' כח, טו.

¹¹ שמות טו, כו.

¹² שמות לג, יט.

¹³ רמב"ן ויקרא ד, כה; וכן הוא בפירושו לשמות

כד, א.

¹⁴ רמב"ן ויקרא ד, כה; וכן במהר"ם אבוסאולה

בראשית יח, יז, עיין שם שהאריך בזה.

ג. יש בתורה תיאורים של איברי ה', כמו לב ה'¹⁵, יד ה', ימין ה', אף ה' ורגלי ה'. וכל אלו יש בהם משום הגשמה, ופרט לכך יש בהם כביכול פגיעה באחדות ה', שכן כביכול יש בו כמה חלקים.

כמו כן יש גם תיאורים של תנועה אצל ה', כמו ירידה ועלייה או הליכה, וגם בכל אלו יש הגשמה¹⁶. בנוסף, יש בתיאורים אלה קושי עצמי, וכי ה' צריך לרדת לעולם כדי לראות את הנעשה בו? וכי ה' עובר ממקום למקום, ואחד המקומות ריק ממנו?

ד. ישנן כמה פרשיות העוסקות באלהות עצמה, וכולן סתומות מאד: בפרשת שמות מבואר שמו של ה', בפרשת כי תשא עוסקת התורה בידיעת ה'. ובשתייהן כל המשא ומתן בין ה' ומשה סתום ועמום. נאמרות בהן כמה אמירות סותרות וכפולות, והאמירות עצמן אינן מובנות: מה ביקש משה ומה נאמר לו, וכיצד נענתה בזה שאלתו. הכל מכוסה חושך, ענן וערפל. גם מחוץ לתורה ישנה פרשה כזו – מעשה מרכבה שביחזאל, ואף בו נמצא את התופעות הללו כולן. גם פרשת מעמד הר סיני, העוסקת בכריתת הברית בין ה' ועמו, מלאה סתירות וכפילויות ועמימיות כאלו. בדומה לכך, פרשת מעשה בראשית מלאה בקושיות ייחודיות משלה.¹⁷ אפשר להוסיף על אלו גם את ספר איוב העוסק בשאלת ההנהגה האלוהית בעולם, ובעוד שקושיותיו הן ברורות, תשובתו לא מובנת.¹⁸

ה. יש צור להבין את פשר מראות הנבואה וסוגי הנבואה, של משה ושל נביאים אחרים. בעניין זה מצאנו בתורה כמה תיאורים והבחנות, ואינם מבוארים. למשל, ראוי להבין את הנבואה המיוחדת של כל בני ישראל במעמד הר סיני, מה פשר מראה האש והענן, וירידת ה' על הר סיני. ומדוע במקום אחר נאמר שדיבר מן השמים, ולא מן ההר.¹⁹

גם ראינו תהליכי התגלות מיוחדים לנביאים שונים: לאברהם מתגלה ה' תמיד בשם הוי"ה ובשם א-ל-שד-י, ובסוף מעשה העקדה נגלה לו בשם אלוקים ומסיים בקריאת מלאך ה'. אלוקי יצחק נקרא בשם 'פחד יצחק' וליעקב יש תהליך התגלות מיוחד בשם 'א-ל בית אל' הנגלה אליו בבית אל, ושוב נגלה אליו בחרן ומזכיר לו שהוא 'הא-ל בית אל'. ושוב נגלה אליו ה' בארץ כנען וקורא לו לעלות לבית אל כדי להקריב 'לאל הנראה אליך בברחך מפני עשיו'. ולעתים מכונה ההתגלות בשם מלאך.

ו. גם את עניין המלאכים יש להבין. למשל, בפרשת וירא מצאנו מלאכים אוכלים²⁰, ובמעשה מנוח אמר המלאך 'אם תעצרני לא אוכל בלחמך'²¹, ובדומה לזה אצל גדעון²². מצאנו מלאך שיוחס אליו כוח עצמי כביכול ונקרא 'המלאך הגואל'²³, וכן מלאך שנמסרו ישראל לידו

¹⁵ בראשית ו, ו; שם ח, כא.

¹⁶ רמב"ן בראשית מו, א.

¹⁷ על כל הדברים האלה מעיר הרמב"ן על המקום,

ראו בראשית א, א, שמות ג, יג, לד, א.

¹⁸ רמב"ן הקדמה לאיוב, שער הגמול, פירוש לאיוב

לכ, ג.

¹⁹ שמות כ, יח.

²⁰ בראשית יד.

²¹ שופטים יג, טז.

²² שופטים ו, כ-כא.

²³ בר' מח, טז.

שבועות תשע"ז גיליון ז

ונצטוו לציית למצוותו²⁴. לעתים מצאנו שהתגלות מלאך לנביא מעורבת בהתגלות ה', למשל משה רואה את מלאך ה' מתוך הסנה, וכשהוא סר לראות קורא אליו אלוקים מתוך הסנה.

ז. המשכן ניתן מסיני בתכנית מדוקדקת ומפורטת, ונאמר שמלאכתו היא חכמת לב. וצריך להבין מה העניין בעצם הכלים הללו, מה טעם החובה לעשות ארון, שולחן, מנורה, מזבח, כיור, חושן ופעמונים וכו'. גם יש להבין למה חשובים כל כך פרטיהם, איזה כלי יהיה זהב ואיזה כסף, איזה יעמוד בצפון ואיזה בדרום. וכן למה נדרשה חכמה גדולה כדי לעשות את המלאכה. יש גם תמיהות במבנה הפרשיות שם, למה נדחו המזבח והכיור אחרי מלאכת הבגדים, ועוד.²⁵

ח. יש לבאר את כוונת חוקי התורה. כי המשפטים מיוסדים על אדני השכל ומובן למה נצטוו, אבל מה הטעם לכל החוקים, שכולם אינם מובנים למתבונן בעין השכל? ומה החשיבות בפרטיהם? כגון בקרבנות, למה עולה היא מן הבקר ומן הצאן, וחטאת היא נקבה, ונשיא מביא שעיר, וכן הלאה. ומה טעם פתיל תכלת בציצית, ולולב בסוכות, וחג שבועות אחרי ספירת העומר, ויובל ושמיטה. והנה רש"י סובר בכמה מקומות שלחוקים אין טעם, אלא הם גזירת מלך, אבל לדעת הרמב"ן לא מסתבר שיצווה ה' דבר בלא טעם²⁶, ועלינו לפרש בהכרח שגזירת מלך היא "הדבר העולה על דעת המלך שהוא החכם בהנהגת מלכותו, והוא היודע הצורך והתועלת במצוה ההיא שיצוה בה ולא יגיד אותה לעם זולתו לחכמי יועציו".²⁷ אם כן, הרי שיש בחוקים סוד כלשהו שראוי להבינו.

ט. ראינו במאמר הקודם²⁸ שפירוש הרמב"ן אינו פירוש על התורה בלבד אלא גם על המדרשים, ויש מדרשים רבים שהם סתומים ונראים כמשל וחידה. למשל על הפסוק "וְהָיָה בְּרַךְ אֶת אֲבְרָהָם בְּכָל־²⁹" דרשו 'בת היתה לו לאברהם ובכל שמה'³⁰. ודרש זה אינו נכנס כלל בפשט המקרא, וכבר תמה על זה ראב"ע שם. או מצאנו על הפסוק "וַיִּקְרָא לוֹ אֵל אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל"³¹, 'מכאן שקראו הקב"ה ליעקב אל'. ועוד, 'אמר לו (לפי הרמב"ן), הקב"ה ליעקב אבינו! אתה אל בעליונים ואני אל בתחתונים'.

קשיים מסוג זה פותרת דרך האמת בדרך כזו: מטרת העולם היא ששיג האדם את בוראו וידע אותו, ולכן ניתנה התורה כדי ששיג דרכה האדם את בוראו. ידיעת הבורא האמיתית היא השגת כל השתלשלות האלהות בעשר הספירות ולכן רצתה התורה לגלות את סודות האלהות. אלא שאין ראוי לגלות את סודות האלהות לכל, כי "כְּבֹד אֱלֹהִים הַסֵּתֵר דְּבָר"³² ומשום שאם יתגלה הכל לכל עלולים האנשים לטעות בהבנה ולחשוב כאילו יש חלילה פירוד וריבוי למעלה, הוא המכונה קיצוץ בנטיעות.

²⁴ שמות כג, כ.

²⁵ ראו בעניין זה רמב"ן על סדר הפרשיות, בעיקר

שמות כה, א.

²⁶ רמב"ן ויקרא יט, ט.

²⁷ רמב"ן ויקרא יח, ו, ועיין שם בפירושו לפסוק ה';

דברים כב, ו ועוד.

²⁸ פשטות המתחדשים גיליון ד, הקדמה ללימוד

פירוש הרמב"ן על התורה, מאמר שני - דרך

הדרש, עמ' 49 בגיליון.

²⁹ בראשית כד, א.

³⁰ כבא בתרא טז, עמוד א.

³¹ בראשית לג, כ.

³² משלי כה, ב.

לכן בחרה התורה להצפין את סודות האלהות. בתוך הסיפור הרגיל של התורה מצויות מילים מסוימות שיש להן משמעות סודית, כצופן. מילים כאלו הן חכמה, בינה, אלוהי השמים, אל עליון, גדולה, כסף, חסד, אלוהי אברהם, גבורה, פחד יצחק, ה', תפארת, יום, שמים, ענן, דעת, צדקה, אביר יעקב, צדיק, ציון, ברית, ברית עולם, אני, אבן ישראל, אלוקים, א-ל-שד-י, לילה, ארץ, קול, אש, זהב, לב, יד, אף, בית ועוד³³. גם להטיות המילים וליחסים ביניהם בתוך משפטים יש משמעות. למשל לשון נקבה רומזת למלכות ולשון זכר לתפארת. אבל משמעות המילים אינה עקבית, אלא חלקן תתפרשנה לפי העניין. כלומר, יתכן שמילים הרומזות לדבר אחד במקום מסוים ירמזו לדבר אחר במקום אחר, ורק החכמים יוכלו לזהות את משמעותן לפי הקשרן³⁴.

כך, יכול להיות סיפור שיש לו משמעות פשטית, אבל מעבר לה צפונה בו משמעות סודית המפרטת את דרכי הנהגת האלהות.

דוגמאות לפירושים בדרך האמת

לפי הדרך הזו, משתנה היחס שבין המילים בפסוק, והוא הופך מסיפור דברים רגיל לאוסף רמזים. אתן כאן כמה דוגמאות לשיטת הפרשנות של דרך האמת:

נאמר בחטא דור המבול "וַיִּנְחָם ה' כִּי עָשָׂה אֶת הָאָדָם בְּאָרֶץ וַיִּתְעַצֵּב אֵל לְבוֹ" ³⁵. הרמב"ן שם מביא פירוש על דרך הפשט, לפיו "דברה תורה כלשון בני אדם... כי מרו ועצבו את רוח קדשו בפשעיהם. ועניין אל ליבו כי לא הגיד זה לנביא שלוח אליהם, וכן הלשון במחושב כדרך 'לדבר אל ליבי' וזולתו". אחר כך מביא הרמב"ן את פירוש הסוד "בבראשית רבה אמרו בזה ענין נכבד ממשל שהביאו מן הסרסור והאדריכל, והוא סוד גדול לא ניתן ליכתב. והיודעו יתבונן למה אמר בכאן שם המיוחד ובכל הפרשה וענין המבול שם אלוהים".

הביאור על פי דרך האמת הוא כזה: לב ה' הוא השכינה או ספירת מלכות. השם המיוחד הוא על פי רוב תפארת. שם אלוהים הוא על פי רוב המלכות. כיוון שחטא האדם, התעצבה התפארת אל המלכות, כלומר נוצר פירוד בין התפארת והמלכות, והפירוד החליש כביכול את המלכות שאינה שואבת עוד מתפארת (הוא המצב המכונה בזהר 'שכינתא בגלותא'). גם התפארת התעצבה כביכול. לא שעצם התפארת נפגעה חלילה, אבל היא אינה יכולה להשפיע למלכות, וכשהתפארת אינה משפיעה למלכות גם התפארת במצב חסר, כי מטרתה להשפיע. לכן השם המיוחד ניהם מן המלכות. ולכן יצאה המלכות להעניש את החוטאים³⁶.

דוגמה שניה היא בסוף סיפור המבול. שם נאמר "וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים זֹאת אוֹת הַבְּרִית אֲשֶׁר אָנֹכִי נֹתֵן בֵּינִי וּבֵינֵיכֶם ... אֶת קִשְׁתִּי נֹתַתִּי בְּעַנְן וְהִיְתָה לְאוֹת בְּרִית בֵּינִי וּבֵין הָאָרֶץ: וְהָיָה בְּעַנְנֵי עֲנָן

³⁵ בראשית ו, ו.
³⁶ אבוסאולה וכתר שם טוב שם.

³³ בהקדמת ספר כתר שם טוב נמנו חלק מהמילים ומשמעותן, עמוד ג-ז.
³⁴ כתר שם טוב שם; אבוסאולה בראשית יח, יז ובעוד כמה מקומות.

שבועות תשע"ז מיליון ז

עַל הָאָרֶץ וְנִרְאָתָהּ הַקֶּשֶׁת בְּעָנָן: ... וְרֵאִיתִיהָ לְזָכֹר בְּרִית עוֹלָם בֵּין אֱלֹהִים וּבֵין כָּל נֶפֶשׁ חַיָּה בְּכָל בֶּשֶׂר אֲשֶׁר עַל הָאָרֶץ: ³⁷. הרמב"ן על אתר מביא פירוש על פי הפשט, ואז מביא מדרש ומפרש לפיו על דרך הסוד: "פירוש הכתוב כן: את קשתי שהיא מידת הדין הנתונה בענן בעת הדין תהיה לאות ברית. והיה בענני ענן על הארץ, שלא יאר ה' פניו אליה מחטאת יושביה - ונראתה מידת הדין שלי בענן ואזכור את הברית בזכר הרחמים ואחמול על הטף אשר בארץ. והנה הברית הוא אות המילה והברית שבה, ולשון המקראות נאות מאד לענין. והנה פירשו בין אלוהים מידת הדין של מעלה שהיא הגבורה ואשר על הארץ מידת הדין של מטה שהיא מידה נוחה מנהגת הארץ, וכבר רמזתי סודם בשם הארץ".

ביאור הפסוק הוא כזה: שם אלוהים הראשון כאן הוא ספירת תפארת, שהיא מידת הרחמים. אלוהים מדבר על אלוהים בלשון נסתר 'בין אלוהים', וכוונתו לספירה אחרת - היא ספירת גבורה, היא מידת הדין של מעלה שהיא קשה ונוקבת עד תהום. ענן הוא בדרך כלל ספירת תפארת. ארץ היא כינוי לספירת מלכות, שהיא מידת הדין הרפה של מטה. ברית היא המלכות ואות ברית הוא היסוד, שממנו שואבת המלכות. הקשת - נחלקו מפרשי הרמב"ן אם היא מידת הדין של מעלה או של מטה. לדעתי הנכון בלשונו הוא שכאשר הקשת היא לבדה היא מידת הדין של מעלה, וכשהיא בענן היא מידת הדין של מטה.

אם כן הביאור: אמר ה' בספירת תפארת לנח: לא עוד אעניש את העולם במידת הדין הקשה, שהיא מחריבה הכל. אלא אעשה את המשפט בספירת מלכות, ואציב אותה ביני וביניכם. וכיצד יהיה הדבר? את מידת הדין הקשה אתן בתוך התפארת, והוא ימזוג אותה עם מידת החסד ויהפוך אותה למידת הדין הרפה. וכאשר יחטאו בני האדם ותפארת לא תאיר את פניה אל המלכות, והענן יהיה מעונן על הארץ, כלומר אטום וחשוך, ומידת הדין הקשה תתעורר - אז תיראה מידת הדין הקשה בתוך התפארת, והתפארת תזכור את המלכות ולא תתן למידת הדין להכות בכל עוצמתה. כך, התפארת מבדילה בין מידת הדין של מעלה ובין מידת הדין של מטה. היא המכונה 'ארץ' והיא המשפיעה את השפע לכל הנמצאים בעולם התחתון. ככל הנראה, החיבור בין התפארת והמלכות תלוי גם ביסוד.

ניתן להעלות השערה לפיה לא לשווא נבחרו כינויים רבים לרמוז לכל אחת מהספירות, אלא יש משמעות לצורה בה מכונה כל ספירה בכל מקום. אראה זאת בשני הקטעים שהבאתי: בראשון, התפארת מכונה הוי"ה והמלכות מכונה לב. המלכות מכונה לב עקב היותה כלולה מל"ב נתיבות חכמה, שהן כל דרכי השפע האלוהי כולן³⁸. בשני, התפארת מכונה אלוהים, ענן והפנים המאירים, והמלכות מכונה ארץ וברית, וכל כינוי בא לתאר את אחד הפנים של אותה ספירה - התפארת מכונה ענן כדי לבטא את היותה משקיפה על המלכות ממעל ואת היותה נסתרת, והיא מכונה הפנים המאירים כדי לבטא את השפעתה על המלכות כדרך הארת פנים. המלכות מכונה ארץ כדי לבטא את היותה תחתונה ושואבת מכל, ומנהיגה את

הרמב"ן, וכל המעיין בו יראה שסגנונו הוא סגנון הרמב"ן. לא כן כאשר לפירוש שהדפיס שעוועל בכתבי הרמב"ן, שסגנונו רחוק מסגנון רבינו.

³⁷ בראשית ט, יב-טו.

³⁸ פירוש הרמב"ן האמיתי לספר יצירה משנה א, נדפס על ידי שלום בקרית ספר שנה ו. פירוש זה צוטט על ידי כמה מגדולי המקובלים כפירוש

העולם התחתון, והיא מכונה ברית כדי לבטא את הקשר בינה ובין התפארת. עם זאת, לא מצאתי להשערה זו הוכחה נחרצת בדברי הרמב"ן.

ישנו סוג צופן נוסף, והוא צופן החוקים: החוקים מסמלים את סודות האלהות. למשל, נצטוונו להטיל חוט תכלת בציצית כדי לזכור את המלכות, כי המלכות כוללת את כל הספירות והיא תכלית כל הספירות. למלכות יש דמיון כפול לגוון התכלת: הן דמיון בשם, שכן המילה תכלת דומה למילה תכלית, והמלכות היא תכלית כל הספירות, כי כולן שופעות אליה. והן דמיון בגוון, שכן ממרחק נראים כל המראות בגווני תכלת, כלומר כולם נכללים בתכלת כפי שכל הספירות נכללות במלכות³⁹. אמנם יש גם מצוות שיש להן טעם נגלה בנוסף לטעם הנסתר, למשל קרבנות: טעמם הנגלה הוא כדי שיכוף האדם ליבו בראותו שהיה ראוי לעשות בו כאשר נעשה בקרבנו, וטעמם ע"פ סוד הוא שהעלאת הקרבן באש לה' מעלה את המלכות אל התפארת ולמעלה ממנה.⁴⁰

קבלת דרך האמת

קל לראות שאדם לא יכול לגלות את הרמזים הללו מדעתו, ועל כן ברור הוא שדרך האמת נסמכת בעיקר על מסורת: כאשר קיבל משה רבינו את התורה הוא קיבל בעל פה את הדרך לפענח את הצפנים הגנוזים בה, והעבירם למיוחדים בתלמידיו.⁴¹ גם הנביאים דיברו בדרך כפולה, ויש בדבריהם פשוט ודרך האמת. במקומות רבים בפירושו מגלה רבינו את הסודות הרמוזים בדברי הנביאים⁴².

הסודות ומילות הצופן נמסרו לחכמים, והם רמזו אותם פעמים רבות במדרשים: יש מדרשים שיש בהם רק דרך האמת, הזרים אינם מבינים אותם כלל ויודעי חן מבינים את עומקם. כזה הוא המדרש שמביא הרמב"ן 'בת היתה לאברהם ובכל שמה'⁴³. וישנם מדרשים שיש בהם פשוט וסוד. כזו היא הדרשה שמביא הרמב"ן בפרשת ציצית 'תכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע לכסא הכבוד'⁴⁴. החכמים יצרו גם מדרש שלם העוסק בתורת הסוד, הוא ספר הבהיר המיוחס לר' נחוניא בן הקנה, וכולו כתוב בלשון צופן. ואת הסודות ומילות הצופן המשיכו החכמים והעבירו במסורת למעטים מתלמידיהם, והן היו ידועות רק למעט מן הראשונים. ככל הנראה סבר הרמב"ן שהגאונים הכירו לפחות חלקים משימושיה המעשיים של דרך האמת: "רבינו שרירא כתב בתשובת שאלה ובלשון הזה 'מסרו חכמים אחד לחבירו הכרת פנים וסדרי שרטוטין שמקצתם אמורים בסדר פרשה זה ספר תולדות אדם ומקצתן בסדר פרשה שלאחריו'⁴⁵. חכמת הכרת פנים נמסרה לחסידי אשכנז, והרמב"ן פגש חכם בשם ר' שבתי היווני שהיה בקי בה.⁴⁶

על הפסוק 'ונתת אל החושן את האורים ואת התומים' פירש רש"י שהכוונה לשם המפורש. הראב"ע חולק עליו ומפרש שהאורים ותומים היו טליסמא למשוך חכמה מן הכוכבים, ועל

³⁹ רמב"ן במדבר טו, לב. פירוש לבר' כד, א.

⁴⁰ רמב"ן ויקרא א, ט. מנחות מג עמוד ב.

⁴¹ דרשת תורת ה' תמימה; פירושו לבראשית ה, א.

א.

⁴² דרשת תורת ה' תמימה, שם.

³⁹ רמב"ן במדבר טו, לב.

⁴⁰ רמב"ן ויקרא א, ט.

⁴¹ רמב"ן בהקדמה: 'הרמזים האלו לא יתבוננו

אלא מפה אל פה עד משה מסיני'.

⁴² למשל רמב"ן בראשית מט, א.

דברי רש"י כותב "אילו ראה תשובת רבינו האי לא אמר ככה". בתגובה תומך הרמב"ן בפירוש רש"י, ועל דברי ראב"ע הוא כותב "מה שאמר שאילו ראה תשובת רבינו האי לא אמר ככה, כבר ראינוה וחשבנוה וידענו כי רבינו האי לא נתכוון אליה". נחלקו החכמים מהי אותה תשובה שממנה ניתן להבין כדעת ראב"ע וכדעת הרמב"ן, ובמה חלק הרמב"ן על פירושו של ראב"ע לתשובת רב האי. יתכן שהרמב"ן זיהה בתשובת רב האי רמז לשיטתו הקבלית, אותה לא הכיר הראב"ע. שכן, בני הפלוגתא הגדולים של הרמב"ן, הם רש"י והראב"ע, לא ידעו את דרך האמת.⁴⁷ הראב"ע הכיר רק חלקים מסוימים ממנה, ככל הנראה חלקים הקשורים בפילוסופיה הניאו אפלטונית שבה היה בקי.

אמנם דרך האמת מוכרחת, כדברינו, להימסר מרב לתלמידו, אך לא ידוע לנו בוודאות מי היה רבו של הרמב"ן. תלמידי תלמידיו מזכירים שלמד מפי 'בן בלימה'.⁴⁸ פירוש השם הוא 'בן בלי מה', על פי הביטוי בספר יצירה 'עשר ספירות בלי מה', ומשמעותו היא חסר זהות, אנונימי.

הצפנת וגילוי דרך האמת

עתה נבין שהרמב"ן ממשיך בדרך בה נהגו כל קודמיו, לפי שיטתו: הוא רומז את הסודות בדרך צופן שתובן אך ורק ליודעי ח"ן המקבלים את מסורת אותם סודות, ומוסר את אותם סודות לתלמידיו בעל פה. ואכן, כדרכו של הרמב"ן נהג גם גדול תלמידיו, הרשב"א, אשר "חיבר פירוש מקצת ההגדות שבתלמוד על דרך הפשט ... אלא שרמז בהן תיבה או שתיים לגלות אוזן המקובל בנסתרות מפיו"⁴⁹.

הרמב"ן חורג מדרך זו רק במקרים בהם רצונו להגן על האמונה מפני דעות זרות, לשיטתו, ולעג על מה שנתפס כביכול כמגוחך בה, כלשונו 'לבלום פי קטני אמנה מעוטי חכמה המלעיגים על דברי רבותינו'.⁵⁰ אמנה כאן כמה דוגמאות למנהג זה: את המדרש 'בת היתה לאברהם ובכל שמה' דחה ראב"ע וכתב 'וה' ברך את אברהם בכל - באורך ימים ועושר וכבוד ובנים מכל חמדת האדם. ודרש שבתו היתה שמה בכל (אינו נכון כי היה) צריך להוסיף בי"ת משרת" (כלומר, אם זו כוונת הפסוק היה צריך לכתוב 'וה' ברך את אברהם בבכל'). בתגובה מאריך הרמב"ן שם להסביר את הסוד הנשגב אליו רומז המדרש, ומסיים "ואילו ידע זה המתהדר בסודותיו תאלמנה שפתיו מהלעיג על דברי רבותינו. ולכן כתבתי זה לסכור פי הדוברים על הצדיקים עתק". הרמב"ם⁵¹ סובר שאונקלוס בתרגומו השתדל להרחיק את ההגשמה, והרמב"ן חולק עליו וסובר שאונקלוס רמז לדרך האמת, ולכן הוא מאריך להוכיח זאת.⁵² עוד סובר הרמב"ם שלשם "אהיה אשר אהיה" יש פירוש פילוסופי, ועניינו שהיו בני

מז,ב. מהר"ם אבוסאולה בסוף הפירוש לספר יצירה, ועוד

⁴⁹ ס' בדי הארון לר' שם טוב אבן גאון, עמ' כח

⁵⁰ בראשית א, א.

⁵¹ מורה נבוכים א, כז.

⁵² פירושו לבראשית מו, א.

⁴⁷ בכמה מקומות בפירושו, למשל שמות לג, יב על הראב"ע 'הבין בטוב שכלו בפסוקים... אבל לא יוכל לדעת האמת כי לא שמע ולא ינבא'
⁴⁸ דרשות ר"י אבן שועיב עניין ברכת כהנים דף כט,ב. עניין קריאת שמע דף לב,ד, ר' ש"ט אבן גאון בקיצור פירושו הנדפס בס' מאור ושמש

ישראל מסתפקים במציאות השם ובא משה להוכיח להם מציאותו. והרמב"ן כותב 'חלילה להם מזאת' ומפרש את עניינו על פי קבלה בביאור⁵³. עוד סובר הרמב"ם שעניין הקרבנות להרחיק האלילות, והרמב"ן מאריך ומגלה את סודם על דרך האמת⁵⁴. את סוד השעיר לעזאזל מגלה הרמב"ן בביאור יחסית ומתנצל "היינו צריכים לחסום פי המתחכמים בטבע הנמשכים אחרי היווני" (הוא אריסטו)⁵⁵.

חלקו של הרמב"ן בפרושו על דרך האמת

מאחר ופירוש דרך האמת נמסר מדור לדור, עלינו להבין מה חלקו של הרמב"ן בפירוש. האם נאמר שפירוש דרך האמת אינו פירוש הרמב"ן, אלא פירוש קדמון המצוי בתוך כתבי הרמב"ן, ונכנהו פירוש בן בלימה, או שמא חלקים מתוך הפירוש הם מחידושו של הרמב"ן? לדעתי ניתן לראות אלו חלקים בפירוש קדומים: ר' שם טוב אבן גאון מספר ש"הרב ר' אברהם אב"ד ז"ל⁵⁶ כתב ראשי הפרקים בלבד וראיתים מפורסמים מילות מעולות לעורר בהם כל מקובל בכל מקום שימצא מילה מהן במקרא ובתלמוד יתעורר בו".⁵⁷ אם כן, הרי שר' אברהם אב"ד כתב ספר הכולל את מילות הצופן של קבלת דרך האמת. מכאן שהיו לפניו: א. כללי הצופן של דרך האמת, ב. פירוש הכללים, ג. שיטת הכתיבה הייחודית בה נכתב רק הצופן, כשהפירוש נמסר בעל פה. קבלת המילות המעולות נזכרת גם בדברי יתר המקובלים הקדמונים. כך כותב למשל ר' עזרא בפירוש שיר השירים "יש בספר הזה מלות אשר אין להם ספר להורות העניין, ועליהם יסוד הבניין והמשל. ויש מהם קיבלנו פירושם, ויש מהם מצאנו באגדות ובמדרשים, מפוזרים בדברי חכמים".⁵⁸

אבל בעוד שעיקר הצופן והפירוש שלו נמסרו במסורת, הרי שפרטיו והדרך המדויקת לפרש את הפסוקים כוללים גם חידושים רבים של הרמב"ן. נוכל לראות כמה וכמה פעמים שהרמב"ן כותב שחידוש קבלי מסוים עלה בידו מתוך הבנתו בפסוקים או בספר הבהיר. אזכיר כאן כמה דוגמאות: בפירושו לפסוק "מִיַּדֵי אֲבִיר יַעֲקֹב מִשֵּׁם רֵעָה אֶבְנֵי יִשְׂרָאֵל"⁵⁹, כותב רבינו פירוש קבלי ומסיים "כך העליתי העניין הזה ממדרשו של ר' נחוניא בן הקנה". גם את הפסוק "זֶה אֱלֹהֵי וְאֵנְהוּ"⁶⁰ מפרש רבינו על פי סוד ומסיים "ויתכן שירמוז 'זה' לשבע ספירות בחכמה". כלומר, הוא מעלה הצעת פירוש קבלית מסופקת. על סוד איסור עריות כותב הרמב"ן "אין בידינו דבר מקובל בזה, אבל כפי הסברא יש בענין סוד מסודות היצירה דבק בנפש והוא מכלל סוד העיבור".⁶¹ תלמידי תלמידיו של הרמב"ן מצאו מגילת סתרים בה הרחיב בביאור סוד העריות⁶².

⁵⁸ פירוש שיר השירים המיוחס לרמב"ן. נדפס

בכתבי הרמב"ן, שעוועל, תעו-תפד.

⁵⁹ בר' מט, כד.

⁶⁰ שמות טו, ב.

⁶¹ ויקרא יח, ו.

⁶² הנוסח המלא מובא באבוסאולה. נוסח מקוצר

שלה מובא בכתר שם טוב.

⁵³ שמות ג, יג.

⁵⁴ ויקרא א, ט.

⁵⁵ ויקרא טז, ח.

⁵⁶ הוא בעל האשכול, חותנו של הראב"ד בעל

ההשגות.

⁵⁷ ספר בדי הארון, עמוד יט.

אמנם, מצאנו גם מקרים בהם מסרב רבינו לפרש פסוק. כך במעשה בריאת הרקיע⁶³ כותב רבינו "אל תקווה ממני שאכתוב בו דבר שהענין הוא מסתרי התורה ואין הפסוקים צריכים לביאור הזה ... והפירוש אסור ליודעיו וכל שכן אלינו". ובפירושו לספר יצירה, על המשנה 'עשר ספירות בלי מה עשר שאין להן סוף עומק ראשית ועומק אחרית', כותב הרמב"ן 'איני מבין זאת הבבא וצריך עיון'. וכתב על זה הרמ"ק⁶⁴ "נראה מזה ענוותנותו של החסיד ע"ה שבחר לומר איני מבין מלסתור טעם קבלתו מפני דוחק משנה אחת". היו שרצו להוכיח מכאן שהרמב"ן לא מפרש דבר שלא קיבל במסורת. אמנם בפירוש מעשה בראשית נאמר שהפירוש אסור גם ליודעיו, כך שסיבת האיסור אינה חוסר הידיעה. גם בדברי הרמ"ק לא נאמר שרבינו נמנע מלחדש, אלא שנמנע מלחלוק על מסורת רבותיו, שהוא דבר שונה לחלוטין.

דרך האמת מול דרך הפשט

ראינו שדרך האמת היא במהותה דרך דרש, שהרי היא מתייחסת למילות התורה באופן מדוקדק, אין בהן חסר או יתר, בעוד שדרך הפשט מפרשת שהתורה מוסיפה מילים כדרך הדיבור. ואכן, פעמים רבות מביא רבינו את דרך הפשט במקביל לדרך האמת. אבל הדבר אינו מוחלט: במקרים רבים מתפרש הפשט בדרך שתתאים לדרך האמת, ורק יודעי חן יבינו שזו כוונת רבינו. למשל, כותב הרמב"ן בפרשת שמיני על הפסוק 'זה הדבר אשר ציוה ה' תעשו וירא אליכם כבוד השם'⁶⁵ שכאשר יקריבו ישראל את הקרבנות האמורים בפרשה יתגלה להם השם הנכבד. השם הנכבד לפי דרך האמת הוא כינוי למלכות, ובמקום אחר⁶⁶ כותב הרמב"ן שבני ישראל ראו רק את המלכות ולא מעבר לה. במקרים אחרים תובא דרך האמת כפירוש היחיד לדברי התורה. דוגמה בה כותב זאת רבינו במפורש היא בשיחה בין ה' ומשה בפרשת כי תשא, שם דוחה הרמב"ן את כל הפירושים שניתנו בדרך הפשט וכותב "אבל הפרשה הזאת אי אפשר להולמה למי שלא שמע בסתרי התורה"⁶⁷.

ההסבר לכך הוא שלעתים באה התורה רק לרמוז את הסודות, ולא לספר סיפור רגיל. במקרים כאלו, הרובד היחיד בתורה הוא דרך האמת. במקרה זה התורה אינה כותבת רעיון רגיל שיש בו גם צופן, אלא רק צופן.

כמו כן, גם בפשט התורה משתקפת לעתים דרך האמת – גם בדרך בה בחרה התורה לכסות את דרך האמת היא רמזה את סודות הקבלה. גם הסיפור הרגיל עצמו, המתפרש כביכול בדרך פשטנית, כולל בתוכו רמזים עדינים לסודות דרך האמת.

⁶⁶ שמות יט, כ.
⁶⁷ שמות לג, טו.

⁶³ בראשית א, ו.
⁶⁴ פרדס רימונים שער ג, פרק ז.
⁶⁵ ויקרא ט, ו.